

پوشه سوم سال
سال جاب سوم انسانی
میراث فرهنگی

● فرش‌های دوره صفوی در موزه فرش ایران / لیلا دادگر

فرش‌های دوره صفوی

گردآورنده: لیلادادگر

در موزه فرش ایران*

در فراز و نشیب تاریخ، ملت ایران همواره با مصایب و حوادث سختی رو به رو شده است. هر بار پس از شکست با نیروی بیشتری تجدید حیات کرده، بار دیگر با قدرت بیشتری به مراحل تکامل فرهنگ و هنر دست یافته است. با حمله مغولان در سده هفتم (۶۱۳ ه. ق) به ایران آن چنان توفانی از ویرانی در این سرزمین برپا شد که همه مراکز علمی، کتابخانه‌ها، باغات، و مزارع سرسبز نابود و اغلب بزرگان فرهنگ و هنر این مرز و بوم از بین رفتند. با این همه سنت‌های فرهنگی - هنری کشورمان به شیوه‌های باور نکردنی حفظ شد و چندی نگذشت که فرمانروایان مغول علاقه‌مند به فرهنگ ایرانی - اسلامی شدند.

بعد از مغولان نیز تیموریان از ۷۸۷ ه. ق. تا ۹۰۷ ه. ق. قدرت را به دست گرفتند و یکی از با شکوه‌ترین مکتب‌های هنری و فرهنگی در هرات بوجود آمد و آثار باشکوه معماری و کتابت و نگارگری در این عصر به اوج و اعتلای خود رسید.

تأسیس سلسله صفوی در سال ۹۰۷ ه. ق. (۱۱۴۷ م. به دست شاه اسماعیل (۹۳۰ - ۹۰۷ ه. ق.) صورت گرفت، سپس شاه تهماسب (۹۸۴ - ۹۳۰ ه. ق.) و شاه عباس اول (۱۰۳۸ - ۹۹۶ ه. ق.) به حکومت رسیدند. در این عصر مذهب تشیع مذهب رسمی دولت ایران اعلام

* نمایشگاه به مناسبت روز جهانی شده و بزرگداشت میراث فرهنگی، سال ۱۳۸۱

گردید، در نتیجه، آزادی بیشتری در جامعه به هنرمندان اعطا شد. از ویژگیهای مهم این دوره تاریخی علاقه حاکمان به هنرهای سنتی اعم از کتابت، نگارگری، معماری، کاشیکاری، و قالببافی بود.

هنر قالببافی از اصیلترین هنرهای ایرانی، و دارای سابقه‌ای بس طولانی در این سرزمین است. قالی، به سبب مواد تشکیل دهنده آن از عمر چندانی برخوردار نیست به استثنای قالیچه پازیریک که در سال ۱۹۴۹ از مقبره‌ای متعلق به یکی از امرای سکایی از میان یخ‌های کوهستان آلتای واقع در سیبری، نزدیک مرز مغولستان، بصورت معجزه‌آسایی سالم به دست ما رسیده، قدیمی‌ترین نمونه‌های دستباف به جای مانده به صورت فرشپاره و قطعات پوسیده متعلق به سده هفتم هجری قمری است.

از مینیاتورهای دوره تیموریان سده نهم ه. ق. / پانزدهم م. چنین استنباط می‌شود که قالیها و قالیچه‌ها از طرح و رنگ زیبایی برخوردار بوده‌اند و دارای طرحهای چند ترنج تکراری به صورت نقشمایه‌های هشت ضلعی و ستاره‌ای شکل متشکل از خطوط راست خط هندسی با حاشیه‌های کوفی بودند^۱ اواخر سده نهم ه. ق. مینیاتورهای مکتب هرات قالی‌هایی با نقشمایه‌های خطی خمیده یا گردان و طرح‌های لیچک و ترنج، (نقش ترنجی در مرکز زمینه اصلی قالی‌ها و ربع ترنج‌هایی در چهار گوشه قالی)، به چشم می‌خورد. تأثیر هنر خاور دور هنوز در بسیاری از طراحی قالی‌ها محسوس است. طرح اسلیمی‌های طوماری، ماری یا ابرچینی، دهان اژدری، خرطوم فیلی همراه با شاخ و برگ‌های گردان بر هم تابیده یا به صورت مقاطع زمینه قالی‌ها را زینت می‌دهد. گاهی این نقوش در شبکه‌های بندی و در ردیف‌هایی تنظیم می‌شوند و طرح‌های بندی قالی را به وجود می‌آورند. در دهه اول سده دهم ه. ق. نقشمایه برگی جای خود را به نقوش ختایی یا گل و شکوفه‌های ریز و درشت می‌دهد به نظر این ترکیب نقوش و طرح به شدت مورد پسند قرار می‌گیرد به گونه‌ای که امروز نیز در قالببافی به کار برده می‌شود. تعداد زیادی از قالی‌های دوره صفوی نیز با این طرح بافته می‌شود. در دهه‌های بعدی سده دهم ه. ق. بسیاری از ترکیب بندی مکتب هرات در قالی‌ها مورد تقلید قرار گرفته هیکل‌های هراتی با جامه دوره صفوی با دستاری که عمامه‌وار به دور کلاه قرمز و چوبی که از تارک آن بیرون زده مشاهده می‌شوند. عمامه یا دستار قزلباش‌ها در طرح قالی و مینیاتورها نسبت به ربع بعدی سده دهم ه. ق. شلتر و کمی بزرگتر است.

۱- ر. ک. هنرهای ایران، زیر نظر فریه. / دلیو، ترجمه مرزبان، انتشارات فرهنگان، تهران، ۱۳۷۴، ص

سه قالی که از این دوره باقی مانده‌اند و تاریخ بافت آنها در کتیبه‌ها ضبط شده، یک جفت قالی معروف به قالیهای اردبیل یا شیخ صفی و قالی با طرح شکارگاه است که امروزه در موزه پتسوپولدی میلان نگهداری می‌شود.

در کتیبه قالی‌های اردبیل غزلی از حافظ با مضمون زیر آمده است:
جز آستان توام در جهان پناهی نیست سر مرا به جز این در حواله گاهی نیست
در زیر آن «عمل عبد در گاه قدسی جایگاه مقصود کاشانی به سال ۹۴۶ هجری قمری» دیده می‌شود. کتیبه نمونه سوّم با مضمون زیر است:

«به اهتمام غیاث الدین جامی این اثر با جمال خود

دل از همگان می‌رباید به اتمام رسید سال ۹۴۹ هجری قمری»

طراحی این قالیها تلفیقی است از سبک هراتی و سبک اوایل دوره صفوی. ترنج ۱۶ گوشه یا نقش درناهای در حال پرواز در کنار ابرهای چینی شبیه سبک چینی است. لباس‌های سوارکاران کاملاً شبیه مینیاتورهای خمسه نظامی به خط شیخزاده یا دیوان میرعلی شیرنویسی موجود در کتابخانه پاریس است.

هنرمندان، در اوایل دوره صفوی به تکرار و اقتباس صرف دوره پیشین اکتفا نکرده‌اند و طرح‌های جدیدی مانند گل‌های نیلوفر، صدفبرگ، انواع گل‌های شاه‌عباسی و ختایی را طراحی کرده به همراه غنچه‌ها و شاخ و برگ‌های اسلیمی و ابر چینی به کار برده‌اند.

در اوایل سده ۱۰ ه. ق. به همت استاد بهزاد و شاگردانش مانند قاسم‌علی، میرک، میرزا علی، سلطان محمد، و میرسعیدعلی تحوّل عظیمی در طرح قالی‌ها بنیان گذاشته شد. این هنرمندان از هرات به تبریز رفته. مکتب هنری تبریز را پایه‌گذاری کردند.

حاشیه قالیها در این دوره اهمیت بیشتری یافته است و طراحان قالی در طراحی حاشیه‌ها جزئیات و دقت بیشتری به خرج داده‌اند. معمولاً حاشیه اصلی در میان چند رشته حاشیه فرعی محاط شده است، در حالی که ترکیب و هماهنگی رنگ آن با زمینه قالی و همخوانی نقوش کاملاً رعایت شده است. از ویژگیهای دیگر طرح حاشیه قالی‌های این عصر، اسلیمی‌های درهم پیچیده است که اکثراً کتیبه‌هایی در میان آنها دیده می‌شود. طرح ترنج‌های مرکزی قالی‌های بزرگپارچه نیز متحوّل شده از شکل مدور به بیضی و نقش ستاره‌ای شکل تغییر یافته و کلاله یا سرترنج‌هایی به صورت کتیبه به ترنج مرکزی متصل شده است.

علاوه بر قالی‌هایی با طرح ترنجدار، لچک و ترنج کتیبه‌دار، قابقابی، قالی‌های جانوری و شکاری روی زمینه گل و بوته‌دار درختی و باغی و افشان، زیلو و گلیم زربفت نیز در عصر شاه طهماسب صفوی بافته شده است که رنگ‌های بدیع و ترکیب متوازن و متقارن نقوش،

ویژگی‌های بارز این دوره را به نمایش می‌گذارد. از نمونه‌های بسیار زیبا با طرح حیواندار و شکار، قالیچه‌ای است که گفته می‌شود از مقبره شیخ صفی در اردبیل به دست آمده است. روی زمینه اصلی قالیچه پنج دسته از حیوانات شامل شیر و ببر و گوزن که به غزال‌هایی حمله کرده‌اند به صورت قرینه و حیوانات منفرد دیده می‌شوند. توازن طرح‌ها و ریتم تکرار آن‌ها و تلفیق نقوش حیوانات با طرح گل و بوته در زمینه، مهارت هنرمندان این دوره از حکومت صفوی را نشان می‌دهد.

قالی‌های طرح جانوری در شرق ایران (خراسان) نیز در این دوره بافته می‌شده است. دو نمونه از شناخته شده‌ترین قالی‌های این گروه را می‌توان قالی‌هایی که تزار روسیه بطر کبیر (در سال ۱۶۹۸) به هنگام تاجگذاری لئوپولد امپراطور اتریش به او هدیه کرده نام برد. زمینه اصلی قالیها، مرغزاری سرسبز پوشیده از گل و بوته و شاخ و برگ‌های پیچان چرخان را همراه با اشعاری در مدح شاه، که احتمالاً شاه طهماسب است، نشان می‌دهد. امروزه این قالی‌ها در موزه هنرهای کاربردی اتریش و موزه متروپولیتن نگهداری می‌شوند. تفاوت سبک قالی‌های حیواندار شرق ایران با قالی‌های شمال غربی و تبریز را می‌توان چنین بیان کرد: در حالی که در تبریز زمینه گل و بوته تابع طرح حیوانات است و صرفاً طرح فرعی به حساب می‌آید، در قالی‌های خراسان نقوش حیوانات در میان زمینه طرح افشان با تزیینات بسیار به صورت نامشخصی مخفی و پراکنده است. همچنین با وجود توازنی که بین نقوش و رنگ‌های قالی‌های بافت تبریز وجود دارد، شفافیت و رنگ‌های غنی قالی‌های بافت خراسان بر شکوه و عظمت آن‌ها می‌افزاید.

از قالی‌های بسیار شاخص این عصر می‌توان قالی‌های حیواندار را که در جهان به قالی‌های سنگشگو مشهور هستند نام برد. این نام به این سبب به این گروه از قالی‌های نفیس اطلاق شده که تعدادی از زیباترین آنها به شاهزاده‌ای لهستانی به نام سنگشگو تعلق داشت. قالی سنگشگوی موجود در موزه فرش ایران، فرشی است با زمینه تیره پوشیده از نقوش حیوانات واقعی و افسانه‌ای که در حالت‌های متفاوتی قرار دارند. در مرکز قالی ترنج شکلی نقش بسته است که صحنه شکار پر جنب و جوش را نشان می‌دهد. این نمونه قالی از شاهکارهای قالیبافی دوران صفوی به شمار می‌رود و سرشار از رنگ‌های شاداب و تصاویر پیکار حیوانات و نیز نقوش انسانی در مقابل درخت زندگی است. از نکات مشترک طرح قالی‌های سنگشگو وجود نوار خاصی به دور قابهای نقشمایه‌ها و طرح برگ‌های بزرگ در حاشیه و نقش طاووس و ماهی‌های قرینه را می‌توان نام برد. براساس عقاید کارشناسان محل بافت این گروه از قالی‌ها کاشان یا کرمان با تبریز بوده است. وجود قالی اردبیل که به دست مقصود کاشانی با گره نامتقارن در آذربایجان

بافته شده، این نظریه را که هنرمندان ایرانی دوره صفوی در سراسر کشور به فعالیت هنری مشغول بودند تأیید می‌کند.

در این عصر همزمان با بافت قالی‌های پشمین، قالی‌های ابریشمی اکثراً برای تزیین کاخ‌های امرا و ارمغان‌های شاهانه برای سلاطین خارجی بافته می‌شد. از جمله قالی‌هایی مجلل و نفیس ابریشمی که امروزه نسبتاً سالم باقی مانده‌اند، شماری از قالی‌های ابریشمی هدیه شده به سلطان سلیم ثانی پادشاه عثمانی در سال ۹۷۵ ه. ق. است که به صورت ساده و زربفت با نقوش حیوانات و طرح افشان به دست هنرمندانی چون استاد سلطان محمد از مینیاتورست‌های دربار شاه تهماسب طراخی و در کارگاه‌های سلطنتی آن عصر بافته شده‌اند. با وجود اینکه بافت قالی‌های ابریشمی در شهرهای مختلف در این دوره شمار بیشتری یافته بود، ولی حتی امروزه نیز این گروه قالی‌ها به «قالی‌های کوچک و بزرگ کاشان» معروف است. از مشخصه‌های این قالیچه‌ها تقارن جهت‌دار در طراخی آنهاست.

دوره حکومت شاه تهماسب عصری طلایی برای همه رشته‌های هنری است؛ اما در ربع سوم سده دهم ه. ق. زاهد منشی شاه صفوی موجب کاهش حمایت وی از هنرمندان شد، در نتیجه آن مهاجرت هنرمندان به سرزمین‌های دیگر به خصوص هند آغاز گردید.

شاه عباس (۱۶۲۸ - ۱۵۸۷ م.) اصفهان را به عنوان پایتخت و مرکز حکومتی انتخاب کرد و کارگاه‌های سلطنتی بیشتری در شهرهای مختلف کشور ایجاد گردید و قالی‌های مجلل و نفیس ابریشمی و زربفت با رنگ‌های بدیع که نشانگر اوج و اعتلای صنعت رنگرزی بود، بافته شد. از جمله قالی‌های باشکوه و ارزشمند می‌توان به قالی‌هایی که به سفارش پادشاه لهستان زیکسموند سوم و اسلا و خانواده‌های اشرافی و نجبای لهستان در اصفهان و کاشان بافته شدند اشاره کرد.

این قالی‌ها که در حدود ۳۰۰ تخته قالی‌پرزدار گل برجسته و گلیم زربفت می‌باشند، گفته می‌شود در سال ۱۶۰۲ با سرپرستی استاد کاری ارمنی بنام سفر مورادوویچ بافته شده‌اند، این گروه از قالی‌ها مدت‌ها به لهستانی بودن مشهور بودند، بخصوص در یک نمایشگاه هنری در کاخ تروکادرو که در سال ۱۸۷۸ برپا شده بود، یک تخته فرش توسط چارتوریسکی لهستانی با یک علامت تکراری به نمایش در آمده بود. که تصور می‌شد علامت روی فرش نشان خانواده سلطنتی لهستان است و بدین ترتیب این فرش به قطعه لهستانی معروف گشت. بعدها با بررسی‌های بیشتر توسط کارشناسانی چون بوده و مارتین، ایرانی بودن آنها محرز گردید. این قالی‌ها با طرحهایی چون لچک و ترنج مانند نمونه موجود در سنت مارکودرونیز - طرح قابجایی (نمونه موجود در موزه مترو پولتین) طرح نقوش تکراری (نمونه موجود در اسکوک لوستر

سوئد) بافته شده در اواسط سده یازدهم در دوره شاه صفی (۱۶۴۲ - ۱۶۲۹ م.) و شاه عباس ثانی (۱۶۷۴ - ۱۶۴۲ م.) این هنر رواج داشت. اشارات قابل توجهی در سفرنامه‌های سیاحان غربی مانند پل سیمون (راهب مذهبی) کوروسینسکی، یا سرجان شاردن^۱ به هنر قالیبافی و نمونه‌های نفیس و مجلل موجود در کاخهای سلطنتی ایران و یا هدایای شاهانه مشاهده می‌شود. قالی‌های گلدانی، افشان، و اسلیمی‌های سیال و ابرچینی که به طرح هراتی یا اصفهان نیز مشهور شده و اکثراً به کشورهای اروپایی مانند اسپانیا و هلند و پرتغال و هند صادر شده‌اند بیشتر از سده‌های پیشین تولید شد. رنگ شاخص غالب این سبک قالی‌ها لاکسی با حاشیه سرمه‌ای و سبز تیره است. تصاویر قالی‌های این سده نیز (سده ۱۱ ه. ق. ۱۷ م.) در آثار نقاشانی مانند ولازکوئز (Velazquez)، روبن (Ruben)، وان دایک (Uan Dyke)، ورمیر (Uermer)، دوهوک (Dehooek)، و بول (Bol) دیده می‌شوند - در سال‌های متأخرتر سده ۱۲ ه. ق.) این طرح در مناطق قالی‌بافی دیگری چون آذربایجان، کردستان، و حتی قفقاز نیز رایج شد. علاوه بر تفاوت طیف رنگی قالی‌های مناطق مختلف با شرق ایران، طرح زمینه و حاشیه قالی‌ها نیز با طرح هرات تفاوت‌هایی داشت.

اواخر دوره صفویان یعنی حدود سال‌های میانه سده ۱۲ ه. ق. قالی‌های طرح درختی و باغی با حاشیه‌ای به نقش خطوط نیمه گردان، زمینه را در بر می‌گیرد، ترکیب و تابناکی رنگ‌ها جبران طرح‌های ساده و نیمه هندسی آنها را می‌کند. سبک دیگری از قالی‌های باغی در سده ۱۲ ه. ق. در جنوب و شمال غربی ایران بافته شده‌اند که طرح آنها از اندیشه هشت بهشت و چهار باغ آرمانی ایرانیان مسلمان الهام گرفته شده است. در این سبک قالی زمینه اصلی را کرت‌های مربع مستطیل پوشیده از گل‌های الون و جویبارهای آب روان و استخر مرکزی درختان سرو و پرندگان بر سر شاخسارها می‌پوشاند و بر زیبایی و شکوه آنها می‌افزاید. یکی از زیباترین نمونه‌های این قالی بافت کرمان در موزه جیپور هند نگهداری می‌شود در موزه فرش ایران فرشپاره، با این طرح، بافت آذربایجان موجود است.

در این دوره از تاریخ گلیم‌های نفیسی نیز با نقوش گل و گیاه، هندسی، یا حیوانات و شکار و پیکار ازدها به کار برده شده است. نقشمایه‌های انسان در صحنه‌های مختلف ملهم از ادب فارسی و اساطیر ایران موضوع طرح‌های این دست‌بافته‌هاست.

قالیهای باقی مانده از عصر صفوی به دلیل تعداد اندک و محدودشان در جهان از اهمیت بسیاری برخوردارند و این امر مسئولیت سنگین موزه فرش ایران را در حفظ و نگهداری آنها

بیشتر می‌کند. از سوی دیگر بر پایی نمایشگاه‌ها و به نمایش در آوردن این آثار فرصتی برای محققان و پژوهشگران به وجود می‌آورد تا نکات تاریک بسیاری را در زمینه تاریخ و فرهنگ غنی ایران زمین روشن کنند.

قدمت: اواخر سده ۱۰ هجری قمری، اواخر قرن ۱۶ میلادی

محل بافت: کاشان

ابعاد: ۲۳۲ × ۱۶۷ cm

نوع بافت: گره نامتقارن - لول باف

رجشمار: ۶۰ رج

پود: نخ

پرز: پشم

قدمت: اواخر سده ۱۰ هجری قمری اواخر قرن ۱۶ میلادی

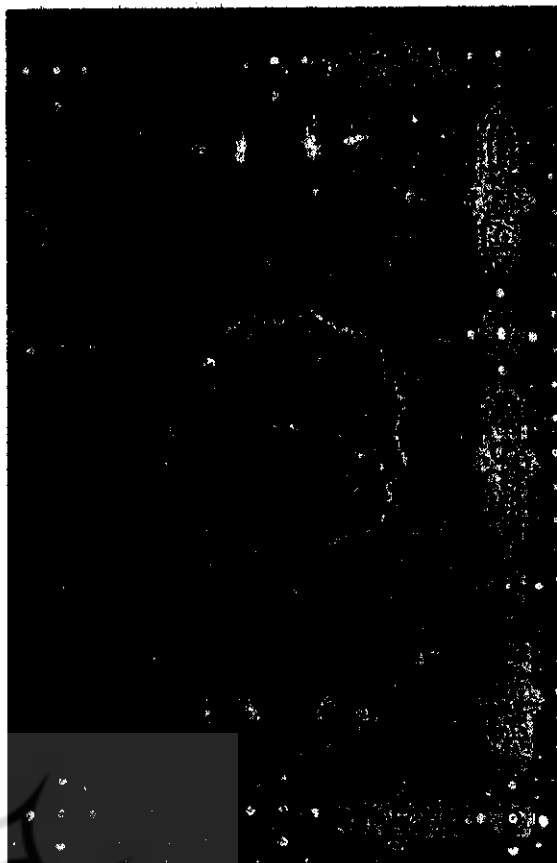
محل بافت: تبریز

ابعاد ۱۶۷ × ۲۵۲ cm

نوع بافت: گره متقارن - لول باف

پود: نخ و ابریشم و نقره

برز: پشم

قدمت: سده ۱۲ ه. ق. سده ۱۸ میلادی

محل بافت: آذربایجان

ابعاد ۲۰۵ × ۳۶۰ cm

نوع بافت: گره متقارن - لول باف

رجشماره: ۳۵ رج

جنس پود: پشم

جنس برز: پشم

